

**МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

БУРЛАКА Анатолій Іванович

УДК 634.7:634.151.2

**ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ЯГІДНИЦТВА
В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ**

**Спеціальність 08.07.02 – економіка
сільського господарства і АПК**

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук**

Житомир – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті садівництва Української академії аграрних наук.

Науковий керівник:	доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України Шестопаль Олександр Миколайович Інститут садівництва УААН, Головний науковий співробітник
Офіційні опоненти:	доктор економічних наук, професор Липчук Василь Васильович Львівський державний аграрний університет Міністерства аграрної політики України, завідувач кафедри статистики та аналізу
	кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Шумейко Анатолій Іванович, Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки” УААН, провідний науковий співробітник відділу ціноутворення та кон’юнктури ринку
Провідна установа:	Інститут регіональних досліджень НАН України, відділ регіональної соціально-економічної політики, м. Львів

Захист дисертації відбудеться 4 липня 2006 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.083.02 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук в Державному агроєкологічному університеті Міністерства аграрної політики України за адресою: 10008, м. Житомир, Старий бульвар 7, ауд. 55.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного агроєкологічного університету Міністерства аграрної політики України за адресою: 10008, м. Житомир, Старий бульвар 7.

Автореферат розісланий 2 червня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат економічних наук, доцент

В. П. Якобчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Серед продукції садівництва за рядом організаційно-економічних і технологічних ознак чітко виокремлюються ягоди: вони відкривають сезон надходження на ринок свіжої садовини, виробництво їх є надто трудомістким, високоінтенсивним і водночас таким, що забезпечує швидкий обіг капіталу. Ще в 20-ті роки минулого століття відомий російський агробіолог-економіст П. Г. Шитт наголошував, що велика трудомісткість виробництва плодів і ягід – це чинник, що забезпечує використання в селі надлишку робочої сили, а отже сприяє утриманню стихійного відпливу сільських жителів у міста. Ця позиція є винятково актуальною для західних областей України, яким притаманне малоземелля та надлишок трудових ресурсів у сільських поселеннях.

Наведені вище переваги ягідництва широко використовують фермери країн Європи, про що переконливо свідчить питома вага ягід у валових зборах садівницької продукції: країни Європи – 10 %, зокрема в Польщі близько 20 %, а в сільськогосподарських підприємствах України – лише 2%.

В умовах глобалізації світової економіки, можливого вступу України до СОТ нестримно загострюється конкуренція між товаровиробниками садівницької продукції, поширюється експансія в країну плодів, ягід, продуктів їх промислової переробки та технологій їх виробництва. Тому важливе значення має виробництво вітчизняної конкурентоспроможної за якістю та собівартістю садівницької продукції. Досягти цього можна переважно поширюючи дві основні складові інновацій: 1) залучення сучасної техніки і новітніх технологій; 2) створення адекватних організаційних структур і форм організації праці. Отже, об'єктивною є потреба здійснити економічну оцінку нововведень у технології виробництва ягід, використання нових сортів ягідних культур і форм організації виробництва. Все це пов'язано з потребою опрацювання нових методичних підходів до формування належної інформаційної бази. Тому питання інтенсифікації ягідництва та визначення її ефективності вимагає окремого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана як складова наукових розробок лабораторії економіки Інституту садівництва УААН. Основні положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження знайшли відображення в опрацюванні комплексної теми наукових досліджень Інституту садівництва УААН на період 2001-2005 рр. “Розробити організаційно-економічні механізми формування ринку садівницької продукції та ефективного ведення промислового садівництва” (номер державної реєстрації 0101U007539).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних і методичних підходів та розробка пропозицій щодо підвищення економічної ефективності інтенсифікації ягідництва в західних областях України.

Відповідно до поставленої мети були сформульовані такі завдання:

- узагальнити теоретичні основи і виявити особливості інтенсифікації ягідництва в умовах ринкової трансформації економіки України;
- удосконалити методiku визначення системи факторних і результативних показників інтенсифікації виробництва ягід;
- розкрити економічний механізм формування ефективності інтенсифікації ягідництва;
- визначити природно-економічний потенціал західних областей України для розвитку промислового ягідництва в умовах ринкової трансформації сільського господарства;
- здійснити економічну оцінку основних елементів інтенсифікації виробництва ягід (типів насаджень, помологічних сортів, механізації збирання врожаю та інших);
- виявити чинники та тенденції розвитку інтенсифікації ягідництва;
- обґрунтувати параметри ефективності інтенсифікації ягідництва Західного регіону України на 2010 і 2015 роки;
- розробити пропозиції щодо удосконалення розміщення товарного ягідництва та породно-сорткової структури ягідних насаджень.

Об'єктом дослідження є процес інтенсифікації ягідництва, визначення економічної ефективності застосування інтенсивних технологій та виробництва ягід у різних категоріях господарств західних областей України.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних та прикладних аспектів з формування економічної ефективності інтенсифікації виробництва ягід в сільськогосподарських підприємствах Західного регіону України.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою дослідження є сучасна економічна теорія, наукові праці вітчизняних та іноземних вчених з питань економічної ефективності інтенсифікації ягідництва в умовах формування ринкових відносин, відповідні законодавчі та нормативні акти.

У процесі дослідження застосовувались такі методи: *абстрактно-логічний* (теоретичне узагальнення питань інтенсифікації і формування відповідних висновків), *експериментальний* (оцінка інтенсивних технологій та їхніх елементів у технологічних дослідах), *статистичних групувань* (групування сільськогосподарських підприємств з метою визначення економічної ефективності ягідництва залежно від концентрації насаджень, обсягів виробництва ягід і від рівнів його інтенсивності), *монографічний* (аналіз поелементних витрат при виробництві ягід у Львівській дослідній станції садівництва, спільному українсько-німецькому ВАТ Плодорозсадник “Скала-Подільський”, фермерському господарстві “Атлант”, при проведенні анкетування господарств), *статистико-економічний* (залежність економічної ефективності виробництва ягід від обсягу виробництва, рівнів інтенсифікації), *графічний* (наочне зображення результатів аналізу динаміки статистичних та оперативних даних), *системного і порівняльного аналізу* розвитку ягідництва в регіоні,

аналіз ефективності ягідництва у сільськогосподарських підприємствах по областях і фермерських господарствах, *соціометричних опитувань*.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:
вперше:

- визначено економічну ефективність основних елементів інтенсивних технологій виробництва ягід (помологічних сортів, утримання ґрунту в міжряддях, схем посадки ягідників, механізованого виробництва ягід та інші) в ринкових умовах господарювання;
- визначено природно-економічний потенціал західних областей України для розвитку промислового ягідництва та удосконалення напрямів його зональної спеціалізації в умовах формування ринку;
- розроблено методику і здійснено розрахунки ефективності комбайнового збирання ягід смородини;

дістали подальший розвиток:

- обґрунтування залежності економічної ефективності інтенсифікації виробництва ягід від удосконалення механізму формування і функціонування ринку продовольства;
- наукові засади формування джерел інвестицій в основний капітал на створення ягідних насаджень, зокрема, формування амортизаційного фонду шляхом щорічних амортизаційних відрахувань з балансової вартості насаджень та періодичної індексації балансової вартості ягідних насаджень з урахуванням їх фізичного стану та відновної вартості за нормативами питомих капітальних вкладень на їх створення, виділення бюджетних асигнувань і пільгових кредитів, залучення іноземних інвестицій шляхом створення спільних підприємств;

удосконалено:

- методичні підходи щодо визначення економічної ефективності типів ягідних насаджень, помологічних сортів і результатів технологічних досліджень з використанням даних первинного бухгалтерського обліку садівницьких господарств, що забезпечує одержання інформації для визначення економічної ефективності окремо по варіантах досліджу;
- напрями розвитку інтенсифікації процесу виробництва ягід у різних організаційних структурах промислового ягідництва, зокрема у державних, фермерських господарствах і спільних підприємствах з іноземними інвестиціями;
- методичні підходи до індикативного планування перспектив розвитку ягідництва у сільськогосподарських підприємствах (обсяги, структура, окупність капітальних вкладень, породно-сортowa структура насаджень, раціональний рівень інтенсивності ягідництва).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що пропозиції дисертанта можуть бути використані державними органами, науковими установами та сільськогосподарськими підприємствами в процесі опрацювання заходів щодо підвищення економічної ефективності виробництва ягід. Це стосується рекомендацій автора щодо формування раціональної породно-сортowej структури ягідників, поширення ефективних

сортів, комбайнового збирання смородини, оптимального рівня інтенсифікації, раціонального розміщення та зональної спеціалізації ягідництва. За науковими положеннями дисертації розроблена Комплексна програма розвитку ягідництва Львівщини на період 2005-2015 рр., яка впроваджується аграрними підприємствами всіх форм власності (довідка Головного управління сільського господарства і продовольства Львівської обласної державної адміністрації №01-16/426 від 14.09.05 р.). Рекомендації автора з інтенсифікації ягідництва впроваджені в господарствах корпорації “Тернопількартоплеплодоовочпром”, що забезпечило підвищення рівня рентабельності виробництва ягід до 40-80% (довідка корпорації “Тернопількартоплеплодоовочпром” №12 від 19.09.05 р.). Фермерські господарства асоціації виробників і переробників продукції садівництва “Львівсад” використовують результати дисертаційних досліджень ефективності типів насаджень ягідних культур, нових сортів, комплексу технологічних прийомів, спрямованих на зменшення втрат і підвищення якості продукції (довідка асоціації виробників продукції садівництва “Львівсад” №29/с від 20.09.05р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеною роботою автора. Наведені у дисертації результати наукових досліджень є особистими розробками і повністю належать автору. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи доповідались на учених радах і засіданнях методичних комісій Інституту садівництва УААН та Львівської дослідної станції садівництва протягом 2001-2005 рр., на науковій конференції вчених Інституту садівництва, присвяченій 100-річчю з дня народження М. Ф. Сидоренка (м. Київ, 2001 р.), міжнародній науково-виробничій конференції “Аграрна освіта і наука на початку третього тисячоліття” (м. Дубляни, 2001 р.), на міжнародній науково-практичній конференції у Львівському державному аграрному університеті, присвяченій 10-й річниці Конференції ООН з питань охорони навколишнього середовища та розвитку (м. Дубляни, 2002 р.), на науковій конференції вчених Уманського державного аграрного університету (м. Умань, 2004 р.), міжнародній науково-практичній конференції “Глобальні проблеми садівництва і виноградарства та шляхи їх вирішення” (м. Ужгород, 2004 р.), на науковій конференції, присвяченій 150-річчю від дня народження професора Л. П. Симиренка “Ефективні сорти і технології промислового садівництва” (м. Умань, 2005 р.).

Публікації. За результатами досліджень опубліковано 10 наукових праць, з яких – 7 у наукових фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій – 3,90 д.а., в тому числі у наукових фахових виданнях – 1,55 д.а.

Обсяг і структура дисертаційної роботи. Робота викладена на 142 сторінках комп'ютерного тексту. Складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (124 найменування), містить 58 таблиць, 11 рисунків, 11 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано мету, завдання, викладено предмет і об'єкт досліджень, виділено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено дані їх апробації, визначено особистий внесок здобувача.

У першому розділі – **“Теоретичні основи інтенсифікації ягідництва та визначення її економічної ефективності”** – узагальнено сутність інтенсифікації ягідництва, викладено методику визначення економічної ефективності виробництва ягід і наведено методичні підходи до виконання теми досліджень.

Для забезпечення належної окупності додаткових витрат, пов'язаних з інтенсифікацією у ягідництві, необхідно постійно удосконалювати поряд з основними засобами й технологію та організацію виробництва. Варто вказати на характерну особливість інтенсифікації ягідництва – для конкретного підприємства впровадження прогресивних технологій здебільшого непов'язане з додатковими витратами, що стосується й сортооновлення, своєчасного виконання основних робіт з вирощування і збирання врожаю тощо. Слід вказати, що підвищення рівня механізації в галузі забезпечує економію сукупних витрат. Однак процес інтенсифікації ягідництва зводиться лише до рівня виробничих витрат не правомірно, якщо він не забезпечує адекватне підвищення ефекту.

Тому процес інтенсифікації в садівництві, як і в інших рослинницьких галузях сільського господарства, доцільно розглядати комплексно, одночасно враховуючи як рівень затрат коштів і праці, обсяг основного капіталу, що використовується, так і показник ефекту виробництва.

Суть економічної ефективності будь-якого матеріального виробництва полягає в зіставленні ефекту з витратами коштів і праці та із загальним обсягом задіяного капіталу у виробництві. Отже, йдеться про оцінку зв'язку “витрати-випуск” або ж “ефект-витрати”.

Основу інтенсифікації ягідництва становлять типи насаджень. Найповніше процес інтенсифікації ягідництва характеризується двома показниками, які обчислюються з розрахунку на 1 га насаджень: обсяг основних засобів виробництва і виробничих витрат та вихід продукції.

У другому розділі – **“Аналіз тенденцій розвитку, оцінка сучасного стану та економічної ефективності ягідництва”** – виявлено природно-економічний потенціал Західного регіону для розвитку промислового ягідництва в умовах формування ринку, висвітлено результати аналізу динаміки валового збору ягід та ефективністю ягідництва, площ насаджень і тенденцій їх відтворення, а також проаналізовано ефективність виробництва ягід у регіоні, наведено економічну оцінку типів насаджень ягідників помологічних сортів у технологічних дослідках Львівської дослідної станції садівництва УААН.

Природно-економічні умови розглядаються як один із важливих чинників розміщення і зональної спеціалізації ягідництва. Основними кліматичними чинниками, які обмежують вирощування ягідних культур, є: недостатня кількість тепла за вегетаційний період, низькі температури в період спокою, пізні весняні й ранні осінні заморозки, недостатня кількість опадів, надміру високі температурні показники влітку. Найсприятливіші умови для вирощування ягідних культур склалися у Придністровській підзоні Чернівецької і Тернопільської областей, низинній підзоні Закарпаття, Передкарпатській зоні Івано-Франківської області, Лісостеповій підзоні Рівненської, Львівської і Волинської областей.

Важливим чинником розширення виробництва ягід у Західному регіоні є значна місткість ринку цієї продукції, яка зумовлена великою кількістю міського населення та наявністю потужних плодопереробних підприємств, курортів, значних резервів робочої сили, щільністю населення 46 осіб на 1 кв. км, що удвічі більше середнього рівня по Україні.

Простежується негативна тенденція зміни площ ягідників: у всіх категоріях господарств з 6,3 тис. га у 1984 р. до 5,6 тис. га у 2004 р. Поряд із зменшенням площ насаджень скорочуються й обсяги виробництва ягід. Основними виробниками ягід є особисті господарства населення. Однак виробництво в цих господарствах характеризується високою трудомісткістю та низьким рівнем товарності.

Досліджуючи особливості ведення ягідництва, варто всебічно враховувати такий важливий чинник інтенсифікації ягідництва, як планомірне відтворення насаджень. Саме через створення нових насаджень поширюються найновіші досягнення науки в галузі. Отже, процес прискорення темпів відтворення ягідників є об'єктивним, що зумовлюється природою цих рослин та економічними чинниками, зокрема потребою прискорення обороту основного капіталу.

У середньому за 1997-2000 рр. в сільськогосподарських підприємствах щорічно з виробничого обігу вибувало 189 га ягідних насаджень, а закладалося лише 87 га. Завдяки державній підтримці розвитку садівництва протягом 2001-2004 рр. на 1 га вилучених з обороту ягідників закладалося їх 7,3 га.

Незважаючи на високі темпи зменшення площ ягідних насаджень, дефіцит обігових коштів для виконання комплексу технологічних операцій та складність реалізації продукції, прибутковість ягідництва в аграрних підприємствах регіону в 2002 р. становила 37,5 %, або у 2,9 рази вища ніж в цілому по Україні (12,8 %). Ягідництво було збитковим лише у Закарпатській (-18,8 %) та Рівненській (-39,3 %) областях (табл. 1).

Збитковість ягідництва в окремих господарствах зумовлюється в основному двома групами чинників: 1) макроекономічні – диспаритет цін на продукцію сільського господарства і промисловості, недостатній рівень забезпеченості підприємств обіговими коштами, звуження місткості внутрішнього ринку ягід внаслідок зниження платоспроможності населення, 2) мікроекономічні, які здебільшого залежать від виробничої діяльності

підприємств, – низька продуктивність насаджень, недостатня конкурентноспроможність продукції за якісними характеристиками та ціною, невідповідність видового складу продукції ринковому попиту на неї, відсутність дієвої системи маркетингу, нерозвиненість об'єктів ринкової інфраструктури.

Таблиця 1

Економічна оцінка виробництва ягід у сільськогосподарських підприємствах західних областей України, 2002 р.

Області	Обсяг реалізованої продукції, ц	Собівартість реалізованої продукції, тис. грн.	Виручка від реалізації, тис. грн.	Прибуток (збиток), тис. грн.	Ціна реалізації 1 ц ягід, грн.	Рівень рентабельності, %
Волинська	52	5,5	6,4	0,9	123,08	16,4
Закарпатська	894	74,1	60,2	- 13,9	67,34	- 18,8
Івано-Франківська	699	81,7	109,8	28,1	174,56	34,4
Львівська	1043	99,4	114,2	14,8	109,50	14,9
Рівненська	25	5,6	3,4	- 2,2	136,00	- 39,3
Тернопільська	610	67,0	159,0	92,0	260,66	137,3
Чернівецька	319	23,0	37,0	14,0	115,98	43,9
Західні області – всього	3642	356,3	490,0	133,7	134,54	37,5
Україна	40636	10552,8	11872,2	1349,4	292,16	12,8

У нових умовах господарювання підприємці зацікавлені у прискоренні обігу капіталу. Тому необхідно орієнтувати товаровиробників на впровадження інноваційно-інтенсивних технологій. У зв'язку з цим підвищується важливість економічної оцінки технологій. На основі дослідів Львівської дослідної станції садівництва визначено ефективність продуктивного використання смородини залежно від схеми розміщення рослин, механізованого збирання врожаю, системи утримання ґрунту в міжряддях.

На підставі економічної оцінки типів насаджень і помологічних сортів найефективнішими для впровадження у виробництво слід вважати насадження смородини зі схемою розміщення кущів 3 x 0,6 м із сидеральним залуженням міжрядь і механізованим збиранням врожаю. Впровадження цієї технології забезпечить збільшення прибутку на 15 % (табл. 2).

Одним із перспективних напрямів розвитку ягідництва є формування і функціонування спільних із залученням іноземного капіталу підприємств з виробництва та промислової переробки ягід. Свідченням цього є те, що в останні роки в областях Західного регіону спостерігається позитивна динаміка

розвитку таких підприємств. Одним із них є спільне українсько-німецьке підприємство ВАТ Плодородсадник “Скала-Подільський” Тернопільської області. У підприємстві станом на 1.01.2004 р. під багаторічними насадженнями було зайнято 453 га, з них під ягідними культурами – 120 га, або 26,5 %. У структурі ягідників на смородину припадає 48,9 %, суницю – 5,5 %, чорноплідну горобину – 45,6 %. Плодові культури розміщено на площі 280 га, в основному – це яблуня. Найвищий рівень економічної ефективності має виробництво ягід смородини, завдяки тому, що ягоди цієї культури реалізуються в замороженому вигляді. За 2001-2004 рр. з 1 га кущів смородини було одержано 11,4 тис. грн. прибутку, а рівень рентабельності сягнув 150,4 %. Строк окупності капіталовкладень у насадження смородини становить 4,6 роки.

Таблиця 2

Економічна оцінка типів насаджень смородини
у Львівській дослідній станції садівництва УААН,
2001-2004 рр.

Показник	Типи насаджень *				Індекс = 1,00 тип		
	I	II	III	IV	II	III	IV
Капітальні вкладення на створення 1 га насаджень, тис. грн.	20,7	20,7	20,8	31,8	1,00	1,00	1,54
Виробничі витрати на 1 га, тис. грн.	5,0	5,2	5,6	10,9	1,04	1,08	1,95
Урожайність, ц/га	92,7	104,0	93,4	143,4	1,12	1,01	1,55
Виробнича собівартість 1 ц ягід, грн.	54,36	50,20	59,65	76,00	0,92	1,19	1,27
Виручка від реалізації ягід, тис. грн.	16,1	18,1	16,3	24,4	1,12	0,90	1,50
Прибуток з 1 га, тис. грн.	10,7	12,3	10,1	13,5	1,15	0,82	1,34
Затрати праці на 1 ц, люд.-год	16,3	14,5	16,1	29,1	0,88	1,11	1,66
Рівень рентабельності, %	213,0	239,0	185,0	124,0	1,12	0,77	0,67
Коефіцієнт економічної ефективності капітальних вкладень	0,54	0,59	0,49	0,34	1,09	0,83	0,69
Строк окупності капітальних вкладень, років	3,8	3,7	3,9	4,9	0,97	1,05	1,26

* I – схема садіння (3 x 0,6 м) чорний пар,
II – (3 x 0,6 м) сидеральне залуження,
III – (3 x 0,6 м) дерново-перегнійна система,
IV – (2 x 0,5 м) дерново-перегнійна система + шпалера.

Дослідженнями встановлено, що продуктивність праці при збиранні врожаю ягід смородини ягодозбиральним комбайном підвищується у 14-15

разів порівняно з ручним збиранням (табл. 3) і водночас на 35-41,7 % знижується собівартість 1 ц ягід.

Таблиця 3

Затрати праці на виробництво ягід смородини у розрахунку на 1 га *

Види робіт	Ручне збирання		Збирання комбайном	
	люд.-год	%	люд.-год	%
Обрізування кущів і вивезення гілок	97,4	7,1	97,7	26,2
Внесення добрив і гербіцидів	6,3	0,5	6,3	1,7
Розпушування міжрядь	8,0	0,6	8,0	2,2
Прополювання вручну	145,6	10,6	145,6	39,2
Обприскування	11,6	0,8	11,6	3,1
Підготовлення тари	46,8	3,4	28,0	7,5
Збір урожаю	1050,0	76,9	74,8	20,1
Трудомісткість 1 ц ягід	22,8	х	6,2	х
Виробництво ягід на 1 люд.-день, кг	40,0	х	545,0	х

* Урожайність – 60 ц/га.

Одним із суттєвих чинників забезпечення ефективності виробництва є формування належної сфери реалізації. Виняткове значення тут надається забезпеченню високої якості ягід і вибору каналів їх реалізації. За обсягами реалізації першість належить міським ринкам – 55 %. Встановлено, що рівень цін на ягоди має значні відмінності в розрізі каналів реалізації. Так, середня ціна реалізації 1 ц ягід за всіма каналами становить 138,75 грн., зокрема, на експорт – 620,5 грн., населенню в рахунок оплати праці – 103,76 грн., на міських ринках – 101 грн., за бартером – 49,4 грн., споживча кооперація – 38,57 грн. і заготівельні організації – 52,54 грн. Наведене ранжування каналів реалізації ягід за рівнем ціни є важливим чинником для підприємців при виборі напрямів розвитку товарного виробництва ягід.

Рівень реалізаційних цін на ягоди залежить від видової структури та строків надходження їх на ринок. Найвищі ціни на ягоди були на міських ринках у травні, коли у продаж надходять ранні сорти суниці (рис. 1).

У третьому розділі – **“Основні організаційно-економічні чинники підвищення економічної ефективності ягідництва”** обґрунтовано перспективи розвитку промислового ягідництва в Західному регіоні та у Львівській області, зокрема напрями підвищення його економічної ефективності, опрацьовано пропозиції щодо удосконалення розміщення товарного виробництва ягід і формування породно-сортового складу ягідників.

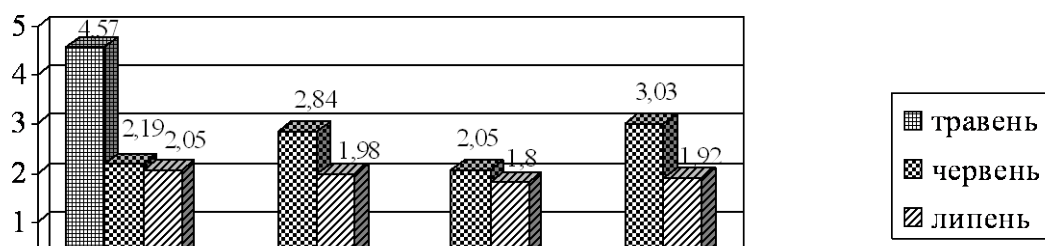

Рис. 1. Середні реалізаційні ціни ягід на міських ринках
західних областей України за 2001-2002 рр., грн. /кг

Нині винятково актуальною є проблема формування ефективних організаційних структур у промисловому ягідництві. У працях вітчизняних і зарубіжних науковців переконливо доведено, що великі садівницькі господарства в технологічному плані мають переваги перед дрібними, оскільки в невеликих господарствах обмежені можливості для використання техніки та інноваційно-інтенсивних технологій.

Розмір площ ягідних насаджень у господарствах є важливим чинником, що впливає на ефективність інтенсифікації ягідництва. Це підтверджують результати групування 40 сільськогосподарських підприємств західних областей України за розмірами ягідних насаджень. Зокрема, встановлено, що з досліджуваної сукупності господарств лише у 12,5 % з них площі перевищують 10 га. У господарствах з площею плодоносних ягідників понад 10 га порівняно з господарствами, в яких площа ягідників менше 3 га, одержують у 4,8 рази більше ягід з 1 га. Водночас у великих господарствах собівартість 1 ц ягід нижча на 31,2 %, трудомісткість виробництва – на 15,4 %, з кожного гектара одержують прибутку в 25,3 рази більше, а рівень рентабельності ягідництва вищий у 4,6 рази. Кожен додатковий гектар плодоносної площі забезпечує приріст урожайності ягід на 14,2 кг і зниження її собівартості на 0,43 грн.

Новою організаційною структурою у ягідництві є фермерські господарства. Деякі особисті господарства населення трансформуються у садівницькі ферми. Прикладом такого перетворення є фермерське господарство “Атлант” Львівської області, що має 100 га землі, з них 37 га ягідників. У господарстві за 2003-2004 рр. з 1 га смородини одержали в середньому 7,2 тис. грн. прибутку.

В ягідництві винятково важливим чинником ефективної організаційної структури виробництва продукції є формування породно-сортового складу промислових насаджень. На основі огляду наукових публікацій та узагальнення досвіду спеціалізованих садівницьких господарств обґрунтовано основні організаційно-економічні принципи формування породно-сортової структури промислового ягідництва: задоволення внутрішніх потреб в ягодах та максимальне виробництво їх на експорт, забезпечення рівномірного надходження ягід на внутрішні ринки, максимальне використання наявного природно-економічного потенціалу зон, підзон, районів і окремих господарств для виробництва ягід, найповніше врахування комплексу організаційно-економічних чинників розвитку

ягідництва, зокрема місткості міських ринків, використання потужностей плодопереробних підприємств, переваги зональної спеціалізації, використання трудових ресурсів через розширення робочих місць, прискорення обігу капіталу шляхом розширення ягідників, рівномірне протягом року використання праці та засобів виробництва.

Економічна ефективність ягідництва залежить значною мірою від рівня інтенсивності виробництва ягід. За результатами дисертаційного дослідження у сільськогосподарських підприємствах західних областей України рівень інтенсивності виробництва ягід безпосередньо впливає на підвищення ефективності ягідництва (табл. 4).

Таблиця 4

Економічна ефективність виробництва ягід залежно від виробничих витрат на 1 га насаджень, 2001-2004 рр.

Показник	Група господарств за обсягом виробничих витрат на 1 га, грн.				Усього в середньому
	I	II	III	IV	
	до 800	801-1600	1601-2400	більше 2400	
Кількість господарств, одиниць	9	20	7	7	40
Виробничі витрати на 1 га, грн.	665	1169	1800	3117	1838
Урожайність, ц/га	6,1	9,6	17,2	37,2	19,2
Затрати праці на 1 ц ягід, люд.-год	24,6	29,8	22,8	22,0	25,5
Виробнича собівартість 1 ц ягід, грн.	109,43	121,72	104,72	83,80	95,74
Повна собівартість 1 ц ягід, грн.	117,80	129,48	116,68	91,95	104,47
Ціна реалізації 1 ц ягід, грн.	132,63	148,25	157,25	157,08	154,60
Грошові надходження від реалізації з 1 га, грн.	809	1423	2706	5843	2968
Прибуток з 1 га, грн.	90	180	669	2424	962
Рівень рентабельності, %	12,6	14,5	34,8	70,8	48,0

Простежується чітка залежність економічної ефективності виробництва ягід від рівня виробничих витрат на 1 га ягідників. Найвищий прибуток з 1 га насаджень і рівень рентабельності виробництва ягід спостерігається у групі господарств із середніми виробничими витратами 3,1 тис. грн. у розрахунку на 1 га.

Значним резервом підвищення ефективності виробництва є впровадження прогресивних технологій. Так, у Львівській дослідній станції садівництва на основі впровадження інноваційно-інтенсивних технологій досягнуто високі показники виробництва ягід смородини і суниці (табл. 5).

Економічна оцінка продуктивного використання
насаджень суниці та смородини у дослідному господарстві
Львівської дослідної станції садівництва

Показник	1999-2000 рр.		2001-2004 рр.	
	смородина	суниця	смородина	суниця
Капітальні вкладення на створення 1 га насаджень, грн.	13570	4664	20700	14410
Виробничі витрати на 1 га, грн.	2132	2115	3189	5200
Урожайність, ц/га	52	45	77,5	55,0
Собівартість 1 ц ягід, грн.	41,00	47,00	41,13	94,54
Затрати праці на 1 ц ягід, люд.-год	21,6	26,1	17,4	24,5
Реалізаційна ціна 1 ц ягід, грн.	145	112	176	169
Прибуток на 1 га насаджень, грн.	4524	2705	9338	4095
Рівень рентабельності, %	150,	115,4	217,1	78,8
Строк окупності капітальних вкладень, років	2,8	1,7	3,6	2,3

Нарощування виробництва ягід у різних організаційно-правових формах господарювання спрямоване на максимальне задоволення потреб внутрішнього ринку та збільшення їх експорту. Передбачається до 2010 р. збільшити виробництво ягід у всіх категоріях господарств до 381 тис. ц, а в 2015 р. – до 396,0 тис. ц ягід. Згідно з проведеними розрахунками, для досягнення передбачених обсягів виробництва ягід щорічно потрібно закладати нові насадження на площі 1910–1995 га і довести їх у 2010 р. до 5,3 тис. га, а в 2015 р. – до 5,5 тис. га. Щорічна потреба в капітальних вкладеннях на створення ягідників становитиме 59-62 млн. грн.

У Львівській області передбачається розширити площі ягідників до 2,3 тис. га у 2015 р. З метою фінансового забезпечення запропонованих темпів розширення площ промислових ягідників обґрунтовано основні джерела інвестицій, зокрема внутрішньогосподарське нагромадження на основі високоефективного ведення галузі, державна підтримка згідно із Законом України “Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства”, активізація надходження прямих іноземних інвестицій через створення спільних підприємств з виробництва і промислової переробки ягід, формування амортизаційного фонду в сільськогосподарських підприємствах на основі щорічних амортизаційних відрахувань від балансової вартості ягідників і використання його за прямим призначенням, надання сільськогосподарським підприємствам кредитів на пільгових умовах для створення ягідників.

ВИСНОВКИ

1. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва як економічна категорія характеризується економічними показниками, зокрема причинно-наслідковим зв'язком двох складових процесу виробництва: факторіальною (виробничі витрати та капітальні вкладення на 1 га багаторічних насаджень) і результативною (обсяг валової продукції, прибутку). Зокрема, оцінюється зв'язок “витрати-випуск” чи “ефект-витрати”, між якими завжди існує тісний кількісний зв'язок, що в кожному конкретному випадку піддається обчисленню. Якщо зі збільшенням виробничих витрат і питомої ваги капітальних вкладень (інвестицій) не досягається адекватний приріст ефекту, то такий процес не можна визначати як інтенсивний, а лише трактувати як процес збільшення витрат. Інтенсифікацію ягідництва доцільно розглядати в потрібному зв'язку: витрати (виробничі, інвестиції) – земля (насадження) – ефект (продукція, прибуток). За результативними показниками цього взаємозв'язку визначається відношення одного типу насаджень ягідних культур до іншого. Такий підхід цілком придатний і для визначення інтенсивності технології виробництва ягід.

2. Західні області України відзначаються значним природно-економічним потенціалом для нарощування обсягів товарного ягідництва. На основі аналізу природних і економічних умов регіону та оцінки відповідності їх біологічним вимогам ягідних культур виділено найсприятливіші зони для промислового ягідництва: Придністровська підзона Чернівецької та Тернопільської областей, Низинна підзона Закарпатської області, Передкарпатська підзона Івано-Франківської області, лісостепові райони Львівської, Волинської і Рівненської областей.

3. Одним з важливих чинників розвитку промислового ягідництва в західних областях України є висока місткість місцевих ринків ягід і продуктів їх промислової переробки, яка зумовлена великою чисельністю міського населення та відпочиваючих. За кількістю курортів в Україні Закарпатська область посідає друге, а Львівська – третє місце. Нині в Західному регіоні проживає 9,5 млн. постійного населення, з них – 4,7 млн. (50 %) у містах. Характерною особливістю більшості районів західних областей є достатній рівень забезпеченості трудовими ресурсами. На 1 кв. км землі в обробітку тут припадає 46 осіб сільського населення, що майже удвічі перевищує цей показник по Україні. Тому надто гострою тут є проблема розміщення трудомістких галузей сільського господарства, зокрема ягідництва.

4. Внаслідок швидкої та недостатньо регульованої ринкової трансформації економіки в ягідництві регіону склалися негативні тенденції: різко скоротилися площі насаджень, знизилася урожайність та зменшилися обсяги виробництва продукції. У багатьох господарствах виробництво ягід стало збитковим. Рівень виробництва ягід як в Україні, так і в її західних областях є надто низьким. В розрахунку на 1 особу виробляється лише 1,8-2 кг ягід за рік.

5. Виробничі витрати на 1 га насаджень є одним з основних показників інтенсивності ягідництва. Із зростанням виробничих витрат з 665 грн. до 3117 грн. на 1 га урожайність підвищується у 6,1 рази, собівартість 1 ц продукції знижується на 11,1 %, сума прибутку в розрахунку на 1 га збільшується на 2 тис. грн., рівень рентабельності підвищується на 58 процентних пунктів.

6. Серед організаційно-економічних чинників підвищення економічної ефективності інтенсифікації ягідництва (крім поглиблення спеціалізації, удосконалення розміщення виробництва ягід, впровадження інноваційно-інтенсивних технологій) винятково важлива роль належить організації збуту ягідної продукції, зокрема поліпшенню цінової ситуації на ринку ягід. Рівень цін на ягоди залежить значною мірою від строків і каналів реалізації. Дослідженнями встановлено, що основні товаропотоки свіжих ягід (55%) здійснюються через міські ринки та торгову мережу сільськогосподарських підприємств. У садівницьких підприємствах формуються окремі складові ринкової інфраструктури – влаштування власних магазинів, торгових палаток тощо. Надто гострою є проблема організації оптової торгівлі на нових засадах. Це передусім стосується відновлення роботи заготівельних пунктів споживчої кооперації, яка раніше активно займалася заготівлею плодів і ягід. В останні роки розвивається і заслуговує особливої уваги нова система реалізації ягід через створення спільних підприємств з виробництва та збуту продукції промислової переробки на основі залучення іноземного капіталу.

7. Однією з характерних особливостей товарного ягідництва є те, що ягоди відкривають сезон надходження на ринок свіжої садівницької продукції. Рівень реалізаційних цін на ягоди залежить значною мірою від їх видової структури та строків надходження на ринок. Чим раніше товаровиробник запропонує ягоди на ринку, тим вищою буде їх ціна. Водночас зменшується сезонність формування пропозиції на плодоягідному ринку та підвищується ефективність використання обігових коштів у господарствах. Найвищі середньореалізаційні ціни на ягоди зафіксовано на ринках м. Львова – 3,55 грн./кг. Далі за ранжуванням рівнів цін на ягоди розташовуються такі міста: Івано-Франківськ, Рівне, Луцьк, Чернівці, Тернопіль, Ужгород. Середня реалізаційна ціна 1 кг ягід на міських ринках Західного регіону була такою: чорна смородина – 3,36 грн./кг, малина – 3,24 грн./кг, суниця – 2,25 грн./кг, порічка – 1,76 грн./кг. Порівняно високі ціни на ягоди смородини та малини пояснюються високим попитом на них для промислової переробки на спільних підприємствах з іноземними інвесторами.

8. В останні роки завдяки дії ряду економічних чинників, зокрема, державної підтримки ягідництва та впровадження новітніх наукових досягнень, розширюються площі ягідних культур в різних типах сільськогосподарських підприємств і особистих господарствах населення. У регіоні створено близько 45 фермерських господарств, що спеціалізуються на виробництві ягід. У середньому на одне таке господарство припадає 9 га ягідних насаджень, а в окремих господарствах – до 40 га.

9. Основним напрямком збільшення виробництва смородини є перехід на механізовані технології вирощування цієї культури, зокрема комбайнового збирання врожаю. Стримуючим чинником розширення механізації робочих процесів у ягідництві є висока вартість комбайнів та інших машин. Для вирішення цієї проблеми пропонується збільшити площу ягідників, виділити товаровиробникам пільгові кредити на придбання техніки, використовувати комбайни на засадах кооперації та оренди.

10. Для забезпечення населення Західного регіону України ягідною продукцією на перспективу потрібно збільшити площі насаджень ягідників у 2015 р. до 5,5 тис. га, з них суниці – 2,8 тис. га, смородини – 1,7 тис. га. З метою фінансового забезпечення запропонованих темпів розширення площ промислових ягідників рекомендовано основні джерела інвестицій, зокрема такі: внутрішньогосподарське нагромадження на основі високоефективного ведення галузі, на ближчі 10 років доцільно продовжити дію Закону України “Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства”, активізувати надходження прямих іноземних інвестицій через створення спільних підприємств з виробництва і промислового перероблення ягід, формування амортизаційного фонду в сільськогосподарських підприємствах на основі щорічних амортизаційних відрахувань з балансової вартості ягідників і використання його коштів за прямим призначенням, державний протекціонізм розвитку ягідництва, зокрема надання сільськогосподарським підприємствам пільгових кредитів на створення ягідників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У наукових фахових виданнях:

1. Бурлака А.І. Економічна оцінка механізованої технології вирощування смородини в Західному регіоні України // Економіка АПК. – 2003. – № 10. – С. 64-69.

2. Бурлака А.І. Формування ринку ягідної продукції та економічна ефективність їх виробництва в Західному регіоні України // Агроінком. – 2003. – № 1-2. – С. 51-55.

3. Бурлака А.І. Аналіз формування каналів реалізації ягід і оцінка сучасного їх стану в Західному регіоні України // Збірник наукових праць Уманського державного аграрного університету. – Умань. – 2003. – № 56. – С. 195-201.

4. Бурлака А.І. Аналіз відтворення ягідних насаджень в Західному регіоні України // Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК. – 2003. – № 10(2). – С. 138-144.

5. Бурлака А.І. Перспектива розвитку ягідництва на Львівщині // Агроінком. – 2005. – № 1-2. – С. 34-37.

6. Бурлака А.І. Удосконалення розміщення товарного виробництва ягід і породно-сортового складу ягідників на перспективу у Західному регіоні України // Збірник наукових праць Уманського державного аграрного університету. – Умань. – 2005. – № 61. – С. 598-605.

7. Бурлака А.І. Економічна оцінка типів насаджень ягідних культур і сортів смородини та суниці // Агроінком. – 2006. – № 2. – С. 33-36.

В інших виданнях

8. Бурлака А.І. Економічна ефективність виробництва ягід на Львівщині // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці Конференції ООН з питань охорони навколишнього середовища та розвитку, 25-27 вересня 2002 р. – Т.2. – Львів: ЛДАУ, 2002. – С. 259-263.

9. Кондратенко П.В., Бурук Г.А., М.О. Бублик, А.І. Бурлака та ін. Методика економічної та енергетичної оцінки типів плодово-ягідних насаджень, помологічних сортів і результатів помологічних досліджень у садівництві / За ред.. О.М. Шестопаля. – К.: ІАЕ, 2002. – 130 с. (у т.ч. автора 0,77 д.а.)

10. Приймачук Л.С., Бурлака А.І. Садивний матеріал смородини, порічок та агрусу (Видання офіційне). – К.: Держспоживстандарт України, 2004. – 23 с. (у т.ч. автора 0,5 д.а.).

АНОТАЦІЯ

Бурлака А.І. Ефективність інтенсифікації ягідництва у Західному регіоні України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК. – Державний агроекологічний університет, Житомир, 2006.

У дисертації узагальнено теоретичну сутність інтенсифікації ягідництва, розкрито методологічні основи визначення економічної ефективності інтенсифікації виробництва ягід і обґрунтовано методичні підходи до дослідження питань економічної ефективності ягідництва в ринкових умовах господарювання.

Визначено вплив організаційно-економічних чинників (розміщення, спеціалізації, концентрації, інтенсивності виробництва) та основних елементів інтенсивних технологій (помологічних сортів, типів насаджень, механізованого збирання врожаю, породно-сортової структури насаджень) на економічну ефективність інтенсифікації ягідництва в західних областях України.

Обґрунтовано перспективи розвитку промислового ягідництва в регіоні та наведено економічну оцінку елементів інтенсивних технологій виробництва ягід і помологічних сортів смородини та суниці. Обґрунтовано

основні складові перспективи розвитку ягідництва у Львівській області та поліпшення породно-сортового складу ягідних насаджень.

Ключові слова: економіка, організація, ефективність, інтенсифікація ягідництва, регіон, інтенсивні технології, ринок, прогноз.

АННОТАЦИЯ

Бурлака А.И. Эффективность интенсификации ягодоводства в Западном регионе Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.07.02 – экономика сельского хозяйства и АПК. – Государственный агроэкологический университет, Житомир, 2006.

В диссертации обобщена теоретическая сущность интенсификации ягодоводства и определены наиболее характерные ее особенности, раскрыты методологические основы определения экономической эффективности производства ягод, обоснованы методические подходы к исследованию проблем экономической эффективности ягодоводства в рыночных условиях хозяйствования, усовершенствована методика экономической оценки основных элементов интенсификации ягодоводства.

Определено влияние организационно-экономических факторов (размещение, концентрация, уровень интенсивности производства) и основных элементов интенсивных технологий (помологических сортов, типов насаждений, механизированной уборки урожая) на экономическую эффективность интенсификации ягодоводства Западного региона Украины.

Обоснованы перспективы развития промышленного ягодоводства в регионе и перспективные организационные формы их товарного производства, изложены особенности современных интенсивных технологий производства ягод, усовершенствовано размещение данной подотрасли садоводства как ее специфической составной и углубления его зональной специализации, качественного и технологического улучшения породно-сортового состава ягодников для агропредприятий разной производственной специализации.

Определено экономическую эффективность производства ягод в зависимости от интенсивности производства, уровня производственных затрат на 1 га, концентрации насаждений.

Анализ факторов, влияющих на эффективность производства ягодной продукции, показал, что в сельскохозяйственных предприятиях с повышением уровня концентрации ягодных насаждений более 10 га урожайность с 1 га увеличилась у 4 -8 раза, себестоимость 1 ц ягод ниже на 31,2 %, трудоемкость производства – 15,4 %, прибыль с каждого га выше у 25,3 раза, уровень рентабельности – у 4,6 раза, каждый дополнительный ц ягод обеспечивает экономию затрат на 0,43 грн.

Производственные затраты на 1 га являются одним из основных показателей интенсивности ягодоводства. С возрастанием производственных

затрат, повышается урожайность, снижается себестоимость продукции, увеличивается сумма прибыли, уровень рентабельности.

На основании экономической оценки типов насаждений и помологических сортов смородины предложено внедрить в производство схемы размещения кустов смородины 3 x 0,6 м; с сидеральным содержанием междурядий, механизированным сбором урожая, что обеспечивает увеличение прибыли на 15 %.

Западные области Украины отличаются значительным природно-экономическим потенциалом для товарного производства ягод. На основании анализа природно-экономических условий определены основные параметры развития ягодоводства на перспективу с учетом зональной специализации и концентрации производства. Выделены основные районы по производству товарной ягодной продукции: Приднестровская подзона Черновицкой области, Предкарпатская подзона Ивано-Франковской области, лесостепные районы Львовской, Волынской и Ровненской областей.

Одним из существенных факторов повышения эффективности производства ягод является формирование сферы реализации. Получая урожай, при этом не находя потребителя, хозяйства не могут вести не только расширенное, но и простое воспроизводство. В процессе перехода к рыночным отношениям существенно изменилась структура каналов реализации ягод, что повлияло на эффективность реализации ягодной продукции. Существенное влияние на увеличение прибыли имеют цены на ягоды ранних сроков реализации. Одной из перспективных форм реализации ягод является промышленная переработка, в частности глубокое замораживание.

Основным направлением увеличения производства ягод смородины является переход на интенсивные типы насаждений, механизированные технологии выращивания этой культуры, в частности с комбайновой уборкой урожая. Установлено, что при условии механизированной уборки урожая производительность труда повышается в 14-15 раз, себестоимость продукции снижается по сравнению с ручным сбором урожая в пределах 35-41 %.

Проанализированы сложившиеся тенденции воспроизводства промышленных ягодных насаждений, вскрыты основные причины снижения темпов воспроизводства ягод. Основной и существенной причиной было отсутствие капитальных вложений.

Обоснованы следующие основные источники формирования капитальных вложений (инвестиций): формирование внутрихозяйственных инвестиций и их рациональное использование; формирование амортизационного фонда на основе ежегодных амортизационных отчислений с балансовой стоимости ягодных насаждений и его использования по назначению; государственная поддержка путем выделения ежегодных бюджетных ассигнований и введение льготных банковских кредитов; сохранение в ближайшей перспективе Закона Украины “О сборе на развитие виноградарства, садоводства и хмелярства”; активизировать поступления прямых иностранных инвестиций.

Программой развития промышленного ягодоводства Львовской области до 2015 г., в разработке которой принимал участие диссертант, определены объемы производства ягод, закладка новых насаждений, потребность капитальных вложений в отрасль. Ежегодно в области необходимо закладывать 300-400 га ягодников.

Ключевые слова: экономика, организационные формы, эффективность, интенсификация ягодоводства, регион, интенсивные технологии, рынок, прогноз.

SUMMARY

Burlaka A.I. The Efficiency of Intensification of Berry Production in the Western Region of Ukraine. – Manuscript.

Dissertation for receiving scientific degree of Candidate of economic science in the speciality 08.07/02 – Economics of agriculture and agroindustrial complex. – The State Agroecological University, Zhytomyr, 2006.

Theoretical matter of the intensification of berry production has been generalized in the dissertation, methodological foundation of determination of economic effectiveness of berry production has been considered and the methodical to the research of economic effectiveness of berry production under the market circumstances of management have been grounded.

The influence of the organizational economic factors (placing, specialization, concentration, intensity of production) and the main elements of intensive technologies (pomologic sorts, kinds of plantations, mechanized harvesting, type-and-variety stand structure) on the economic effectiveness of the intensification of berry-production in the Western regions of Ukraine has been determined.

The prospects of the development of the industrial berry-production has been grounded in the region and the economic estimate of the elements of the intensive technologies of berry production and the pomologic sorts of black current and strawberry has been grounded. The main components of the perspective of the development of berry production in Lviv region and the improvement of the sortable structure of berry plantations have been grounded.

Key-words: economics, forms of organization, efficiency, intensification of berry production, region, intensive technologies, market, prognostication.

Підписано до друку 01.06.2006 р.
Папір друкарський. Друк офсетний.
Формат 60х90 1/16. Ум. друк. арк. 1.
Наклад 100 примірників. Зам. № _____

Віддруковано з готових оригінал-макетів автора
в ПП "Рута", м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17-а